

HÜSNÜHAT SANATININ İLERİ GELEN MEVLEVÎ HATTATLARI

Hilal KAZAN*

ÖZ

Usta-çırak ilişkisi ve meşk edilmek suretiyle öğrenilen hüsnühat sanatının eğitim mekânları mektep ve medreseler başta olmak üzere Osmanlı Sarayları ve tanınmış hattatların görev yaptığı yerlerdeki çalışma odalarıdır. Bunların yanında şüphesiz ki tekke ve zâviyeler de esas itibarıyla kendi içlerinde barındırdıkları seyrü sülûk eğitiminin bir parçası olarak genelde İslâm sanatları özelde ise hüsnühat sanatı eğitiminin verildiği mekânların arasında yer almaktadır. Hüsnühat tarihine baktığımızda hemen hemen bütün ileri gelen hattatların bir tasavvuf koluna intisab ederek feyz aldıkları görülür. Ekol sahibi hattatlarımızdan Hafız Osman'ın (1642-1698) Halvetiyye- Cemâliyye tarikatının Sünbül Sinan'a (v. 936/1529) nisbet edilen kolu Sünbüliyye'ye, Kazasker Mustafa İzzet'in (1801-1876) Kâdiriyye tarikatının Rûmiyye koluna, Edirne'de yetişmiş hattatların da ekseriyetle Gülşenî tarikatına mensup oldukları görülür. Ancak durum Mevlevîlikte diğerlerinden daha farklı cereyan eder. Mevlevî dergâhlarına gelen muhibler mûsikî, hakkaklık, kat' (kâğıt oymacılık), tezhip, hüsnühat, ebru gibi Türk-İslâm sanatlarından en az bir sanatın eğitimini alıyorlardı. Burada en önemli âmil, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1207-1273) ve oğlu Sultan Veled'in (1226-1312), eserlerinde sanatlar üzerinde fazlaca durmaları ve önemlerine vurgu yapmalarıdır. Bunda Mevlevîhânelerin İslâm coğrafyasında yaygın olmasının etkileri de büyüktür.

İşte bu nedenlerle Türk-İslâm sanatlarında temâyüz etmiş tasavvuf menşeli sanatçılar arasında Mevlevî olanlar çoğunluktadır. XIV. yüzyılda yaşamış ve 1372 yılında yazdığı bir Mesnevî'den Mehmed b. Hüseyin'i-

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Sanatları ve Tarihi Bölümü, İstanbul / Türkiye. hilal.kazan@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6601-9132.

Mevlevî adlı bir hattatın şimdilik ilk Mevlevî hattat olduğu tahmin edilmektedir. Bu çalışma, kronolojik olarak tanınmış 20 Mevlevî hattatların hayatları ve eserleri hakkında bilgi vermektedir.

Anahtar kelimeler: Mevlevilik, hattat, hüsnühat sanatı, levha, Mesnevî.

Famous Mawlawi Calligraphers From Art of Islamic Calligraphy

Hilal KAZAN[†]

Abstract

Islamic calligraphy (*hüsn-i hatt*) has traditionally been transmitted through the master-apprentice relationship using the *meşk* method. It was primarily taught in schools (*mektep*), madrasas, the Ottoman palace, and the private studios of master calligraphers. In addition to these formal institutions, Sufi lodges (*tekke* and *zāwiya*) played a significant role in the education and practice of calligraphy, incorporating it into the spiritual training process known as *seyr ü sülûk*. Historically, many leading calligraphers were affiliated with Sufi orders, drawing both spiritual and artistic inspiration from these connections. For example, Hâfız Osman (1642–1698), a pivotal figure in Ottoman calligraphy, was associated with the Sünbülüyye branch of the Halvetiyye-Cemâliyye order. Similarly, Kazasker Mustafa İzzet (1801–1876) was linked to the Rûmiyye branch of the Qâdiriyya order. Edirne, a major center for the arts, produced many calligraphers affiliated with the Gülşenî order. Among the Sufi orders, the Mevlevi tradition stands out for its profound relationship with the arts. Within Mevlevi lodges (*Mevlevîhânes*), initiates (*muhib*) were often trained in at least one form of Islamic art, including music, marbling (*ebru*), paper cutting (*kat'*), illumination (*tezhip*), and calligraphy. This emphasis on artistic education stems from the teachings of Mevlânâ Jalâl al-Dîn Rûmî and his son Sultan Veled, who viewed artistic expression as a form of spiritual refinement. The widespread presence of Mevlevi lodges further amplified their cultural and artistic influence.

As a result, many significant artists in the Turkish-Islamic tradition came from Mevlevi backgrounds. The earliest known Mevlevi calligrapher

[†] Professor, Istanbul University, Faculty of Theology, Department of Islamic Arts and History. Istanbul / Türkiye.

hilal.kazan@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6601-9132.

is believed to be Mehmed b. Husayn al-Mevlevî, who composed a *Mathnawî* in 1372. This study chronologically presents the lives and contributions of twenty notable Mevlevi calligraphers, exploring their spiritual ties, stylistic evolution, and the broader impact of the Mevlevi order on Islamic calligraphy.

Keywords: Mevlevi Order, calligrapher, art of Islamic calligraphy (hüsn-i hat), calligraphic panel, *Masnawî* (Mathnawî).

Giriş

Varlığını Kur'ân-ı Kerîm'in nuzûlüne borçlu olan hüsnühât asırlar boyunca terakki ederek İslâm'ın kendine özgü özel bir sanat olarak herkesi kendine hayran bırakmaktadır. Önceleri ibtidâî olarak kutsal metnin ve Hazret-i Peygamber'in hadîs-i şerîflerinin kayda geçirilmesi ihtiyacı için kullanılmıştır. Daha sonraları ilim kitaplarının yazımında ve Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân (saltanat 685-705) tarafından 685-691 yılları arasında inşa ettirilen Kubbe-tü's-Sahrâ'nın iç süslemelerinde kullanılarak mimari yapılarda da görülmeye başlamasıyla sanat hâline gelmiştir. XVI. asrın başlarında hattatların kiblesi olarak kabul edilen Şeyh Hamdullah (ö. 1520) tarafından Osmanlı Hat Ekolü kurularak esas tekâmülünü İstanbul başta olmak üzere Osmanlı coğrafyasında sürdürmüştür.

Usta-çırak ilişkisiyle meşkedilmek suretiyle öğrenilen bu sanatta eğitim mekânları mektep ve medreseler başta olmak üzere Osmanlı Sarayları ve tanınmış hattatların görev yaptığı yerlerdeki çalışma odalarıdır. Bunların yanında şüphesiz ki tekke ve zâviyeler de esas itibarıyla kendi içlerinde barındırdıkları seyrü sülûk eğitiminin bir parçası olarak genelde İslâm sanatları özelde ise hüsnühât sanatı eğitiminin verildiği mekânların arasında yer almaktadır. Hüsnühât tarihine baktığımızda hemen hemen bütün ileri gelen hattatların bir tasavvuf koluna intisap ederek feyz aldıkları görülür. Ekol sahibi hattatlarımızdan Hafız Osman'ın (1642-1698) Halvetiyye-Cemâliyye tarikatının Sünbül Sinan'a (ö. 936/1529) nisbet edilen kolu Sünbüliyye'ye, Kazasker Mustafa İzzet'in (ö. 1801-1876) Kâdiriyye tarikatının Rûmiyye koluna, Edirne'de yetişmiş hattatların da ekseriyetle Gülşenî tarikatına mensup oldukları görülür.

Ancak durum Mevlevîlikte diğerlerinden daha farklı cereyan

eder. Mevlevî dergâhlarına gelen muhibler mûsikî, hakkaklık, kat' (kayıt oymacılık), tezhip, hüsnühat, ebru gibi Türk-İslâm sanatlarından en az bir sanatın eğitimini alıyorlardı. Burada en önemli âmil, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (1207-1273) ve oğlu Sultan Velî'din (1226-1312), eserlerinde sanatlar üzerinde fazlaca durmaları ve önemlerine vurgu yapmalarıdır. Bunda Mevlevîhâneler'in İslâm coğrafyasında yaygın olmasının etkileri de büyüktür. İşte bu nedenlerle Türk-İslâm sanatlarında temâyüz etmiş tasavvuf menşeli sanatçılar arasında Mevlevî olanlar çoğunluktadır. XIV. yüzyılda yaşamış ve 1372 yılında yazdığı bir Mesnevî'den Mehmed b. Hüsey-nü'l-Mevlevî adlı bir hattatın şimdilik ilk Mevlevî hattat olduğu tahmin edilmektedir. Bu çalışma, kronolojik olarak tanınmış Mevlevî hattatların hayatları ve eserleri hakkında bilgi vermektedir.

1. Derviş Abdiyyü'l-Mevlevî (v. 1647)

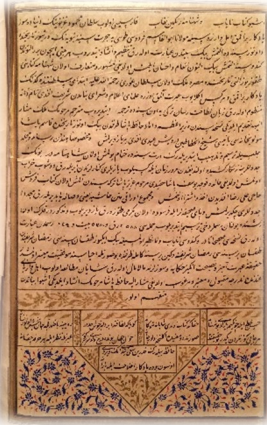

Resim 1 - Derviş Abdiyyü'l-Mevlevî'nin Newyork Halk Kütüphanesi'nde bulunan istinsah ettiği Şehname'nin cildi

Resim 2 - Derviş Abdiyyü'l-Mevlevî'nin Newyork Halk Kütüphanesi'nde bulunan istinsah ettiği Şehname'den bir sayfa

Aslen Buharalıdır. Seyyid Abdullah-ı Buhârî, Mîr Abdullah-ı Hüseyinî-i Buhârî adlarıyla da tanınır. İsfahan'da Mîr İmâd'dan nesta'lik hattını meşk ettikten sonra İstanbul'a gitmiş; Mevleviyye tarikatına intisap ederek Yenikapı Mevlevihânesi'nde yaşamaya başlamıştır. Mevlevîliğe mahsus çilesini tamamladıktan sonra tekrar İran'a dönmüş, ancak hocası İmâdü'l-Hasenî (1554-1615)'nin bir entrika ile katledildiğini öğrenince İstanbul'a geri gelerek, Beykoz'da bir tekkeye yerleşmiştir. Burada talebeye ders vermekle ve tâlip olanlara Kur'an-ı Kerim ve Mesnevî-i Şerîf tahrîr etmekle meşgûl olan Derviş Abdî, yazıdaki mahareti sayesinde devrin ileri gelenlerinin himayesini görmüş, Diyarbakirli Şerîfî (v. 1523-24)'nin on yılda çevirip Memlûk Sultanı Kansu Gavri (1441-1516)'ye sunduğu Firdevsî (940-1020)'nin manzum *Şehnâme* tercümesini Sadrazam Damad Hâfız Ahmed Paşa (1564-1632) (*Tuhfe*'ye göre Tabanıyassı Mehmed Paşa) için hurde nesta'lik ile yazmıştır.

Resim 3 - Derviş Abdîyyü'l-Mevlevî'nin Newyork Halk Kütüphanesi'nde bulunan istinsah ettiği *Şehnâme*'nin ketebe kaydının yer aldığı sayfa

Resim 4 - Derviş Abdîyyü'l-Mevlevî'nin Newyork Halk Kütüphanesi'nde bulunan istinsah ettiği *Şehnâme*'nin son sayfası

Bunun karşılığında kendisine 1000 akçe üstadiye ücreti ödenmiştir. Sultan 4. Murâd (1612-1640) tarafından Mısır Gümrüğü'nden sağlanan günlük kırk akçe yevmiye tahsisatı sayesinde de ömrünün son yıllarını Medine'de geçirmiştir. 1647 yılında orada vefât etmiş ve Cennetü'l-bakî'a defnedilmiştir.

Ta'lik hattının Mîr İmâd üslûbuyla Osmanlılar'a intikalini sağlayan ilk hattat olarak bilinir.

Bu üslûp talebelerinden Hattat Tophâneli Mahmud Nûri'den (v. 1669) Mehmed Esad Yesârî Efendi'ye (v. 1213/1798) geçerek günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüzde sayısı çok olmamakla birlikte mevcut eserlerinin daha ziyade ta'lik murakka'larında yer alan kıt'alar olduğu görülür. En büyük eseri olan *Şehnâme* tercümesi nüshası bilinmeyen bir tarihte saraydan tamir edilmek maksadıyla çıkarılmış; daha sonraları esere Servet-i fûnun şairi Tevfik Fikret (1867-1915)'in kütüphanesine geçmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında (1929) eser şairin hanımı ve oğlu Haluk tarafından New York Public Library'ye satılmıştır. Bugün adı geçen kütüphanede bulunan (Spencer Collection-Turkish Manuscript I), 47 × 33 cm. ebadında 591 varaktan meydana gelen bu şaheser, hüsnühat sanatının yanı sıra 124 adet minyatürüyle -sonradan yapılan on beşi hariç- Türk minyatür sanatının en mükemmel örneklerindendir.¹

2. Şeyh Seyyid Yusuf Nesib Dede B. Şeyh Ömer (v. 1714)

Konyalıdır. Hazreti Peygamber (sav) soyundan, Konyalı Şeyh Ömer Efendi'nin oğludur. Tahsilini Konya'da tamamladıktan sonra, İstanbul'a gitti ve Sadrazam Siyavüş Paşa'ya (v. 1656) hocalık yaptı.

Mevlevi büyüklerinin ileri gelenlerinden olan Dede Efendi, Sultan IV. Mehmet'in (1642-1693) hâl'i sırasında, 8 Kasım 1687 Cuma günü ortaya çıkan fitne ve fesat hareketinden, kendisinin velinimetisi olan kişilerin birtakım kendini bilmez edepsizler elinde hakaret görmesine üzülererek Mısır'a gitti ve orada uzun müddet kaldı. Kahire Mevlevihanesi şeyhi Siyahî Mustafa Dede (v. 1710-11)'den Mevleviliğin derinliklerini öğrendi, dervişlere ve feyz almaya istekli olanlara Mesnevi okutup, anlattı.

Müstakimzade, onun hurde *ta'lik* hattının ancak İmad ile kıyaslanabilecek kadar güzel olduğunu kaydediyor. Yusuf Dede'nin tâ'lik yazısındaki hüneri müsellemdir. Hatta, meşhur hat üstadlarından Cevrî (v. 1654)'den üstün olduğu rivayet edilir. Ayrıca felse-

¹ Uğur Derman, "Derviş Abdî-i Mevlevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/190-191; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, (İstanbul: Yayın Matbaacılık, ts.), 96.

fe ve tasavvuftaki üstün bilgisi yanında, matematik ve astronomi gibi ilimlerde de ihtisası vardı. Bu konudaki hocası, Müneccimbaşı Ahmet Dede (1631-1702)'dir. Çok iyi Arapça ve Farsça bilen merhum aynı zamanda güçlü bir şairdir. Şiirleri renkli ve zengindir. Şiirlerinde üslûbu akıcı, sözleri edebî sanatlarla doludur. Sofiyane şiirleri vardır. Yusuf Dede, Bostan Çelebi ile Hac görevini ifa ettikten sonra, onunla birlikte Konya'ya döndü. Bostan Çelebi ondaki kudret ve fazileti takdir ettiğinden, onu "Kari-i Mesnevi" (Mesnevi Okuyucu) olarak tayin etti ve bilâhare sırasıyla Ankara, Şam ve Mısır Mevlevîhanelerine Şeyh olarak gönderdi.

Sadreddin Çelebi'nin şeyhliği zamanında 1710 yılında Konya'ya getirilerek Sertarik hizmetine alındı. Daha sonra İstanbul Yeni Kapı Mevlevîhanesine gönderildi. 1714 yılında orada vefat etti. Kabri, adı geçen Mevlevîhanededir.

Sandukasının altındaki taşta:

" Seyyidivâlâ nesep Yusuf Nesib-i Mevlevi (1126-1714)" yazılıdır.²

3. II. Derviş Ali (Anbarizâde) (v. 1715)

Resim 5 - Anbarizâde Derviş Ali'nin Sülûs-nesih Bir Kıt'ası

² Mehmed Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, nşr. Yavuz Senemoğlu, (Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.), 142-149; Uğur Derman "Osmanlı Hat Kaynaklarındaki Konyalı Hattatlar", *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5 (Kış-2008), 7-16; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 122.

İstanbul'da doğdu. Mevlevî Târikatı müntesiblerindendir. Aklâm-ı sitteyi Ağakapılı İsmâil Efendi'den (ö.1706) öğrenerek icâzet almıştır. Başlarda Şeyh Hamdullah tarzında yazmışken, daha sonra Hâfız Osman (1642-1698)'dan istifade ederek hoş bir şîveye sahip olmuştur. Birçok mushaf, en'âm ve evrâd-ı şerîfe yazmıştır. Talebeleri arasında İsmâil Zühdi Ağa (Eski Zühdi) (v. 1731) ile aynı zamanda damadı olan Hüseyin Hablî (v. 1744) sayılabilir.

1673 yılında vefat eden Derviş Ali'den ayırt etmek için kendisine "İkinci" ve babasına nispetle "Anbârîzâde" şeklinde lakaplar verilmiştir. Sultanhamam'da Alaca Mescid olarak da anılan Çelebioğlu Mescidi'nin(bugünkü Marpuççular Cami) önce mü'ezzini daha sonra vefatına kadar imamlık yapmıştır. Karacaahmet Mezarlığı'ndaki Miskinler Tekkesi yakınına defnedilmiştir.³

4. Enis Mevlevî (v. 1746)

Edirne'de doğdu. Asıl adı Abdullah'tır. Medrese tahsilini ta-

Resim 6 - Enis Mevlevî'nin istinsah ettiği Mushaf'ın serlevhası

mamladıktan sonra Edirne Mevlevîhânesi şeyhi Enîs Receb Dede (v. 1734)'ye intisap etti ve ona mensubiyeti sebebiyle Enîs Mevlevî diye tanındı.

Enîs Receb Dede'den hilâfet aldıktan sonra Mısır'a giderek Kahire Mevlevîhânesi'ne şeyh oldu. Hat sanatını Mısır'ın tanınmış hattatlarından Muhammed Nûrî el-Mısırî (v. 1748-49)'den

öğrendi. Bu arada hac vazifesini yerine getirdi. Sülûs ve nesih yazı-
larındaki başarısı sebebiyle zamanının önde gelen hattatları arasına
giren Enîs Mevlevî, irşad görevinin yanı sıra çeşitli ülkelerden gelen

³ Uğur Derman, "İmam Derviş Ali", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/192; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 123.

müslüman talebelere hat sanatını öğreterek Osmanlı hat üslûbunun diğer İslâm ülkelerinde yayılmasına hizmet etti. Şeyh Ahmed, Şeyh Mustafa Dede b. Muhammed, Mîr İskender b. Ebû Bekir Paşa, Mîr Süleyman Ebû Bekir gibi meşhur hattatlar onun talebeleridir. Eserlerinde onun hat sanatında ulaştığı yüksek seviye görülmektedir.

Vefatında Kahire Mevlevîhânesi'ne defnedilmiştir. Kaynaklarda onun pek çok mushaf-ı şerif ve kıta yazdığı bilgisi mevcuttur. Günümüze ulaşan eserleri arasında Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'ndeki 1742 tarihli bir mushafı ile Kubbealtı Kültür ve Sanat Vakfı Ekrem Hakkı Ayverdi Hat Koleksiyonu ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan iki sülûs-nesih kıtası sayılır.⁴

5. Ebu Bekir Raşid Dede (v. 1783)

Konyalıdır. baba adı Mehmed'dir. İlk eğitimini Konya'da aldıktan sonra İstanbul'a gelip Nuruosmaniye külliyesindeki hücrelerden birine yerleştikten sonra hemşehrisi Kazzazzâde Seyid Ahmet Efendi'den ilk hüsnühat derslerini aldı. Daha sonra Hüseyin Hablî'den (v. 1744) aklam-ı sitteyi meşk ederek sülûs-nesih yazıdan icazet aldı. Râşid ismi icazet töreni esnasında kendisine verildi. Galata Sarayı'nda hüsnühat muallimliği yaptı. Vefatına kadar birçok

*Resim 7 - Ebubekir Raşid Dede'nin sülûs-nesih kıt'ası
(Abdurrahman Depeler)*

öğrenci yetiştirdi. Türk hat sanatında Hâfız Osman'ın mukallidi olarak şöhret kazanmıştır.

Sanatı hakkında “*fünûn-ı hattı şahsında cem'eylemiş değerli bir hat-*

⁴ Muhittin Serin, “Enis Mevlevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/241.

*Resim 8 - Ebubekir Raşid Dede'nin sülûs-
nesih küt'ası (Abdurrahman Depeler)*

tat olduğuna, yâdigâr bırakmış olduğu âsâr şahâdet etmekte." denilmektedir.

Raşid Efendi, biri Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde olmak üzere onyeddi Kur'an-ı Kerim, bir En'am-ı Şerif, cüz, murakka'a Hilye-i Şerife'ler yazmıştır.

Kebecizade Mehmed Vasfi Efendi (v. 1831) en tanınmış talebelelerinden biridir. Onun hazırladığı "Hattatlar Silsilesi"nde Raşid Efendi'nin 44 talebesinin ismi yer akmaktadır. Konyalı Hacı Hafız İsmail Şakir (v. 1795-1806), bunların başında gelmekte, Kebecizâde ve Nükati İbrahim Efendi onu takip etmektedir. Kabrinin nerede olduğu belli değildir.⁵

6. Hasan Leylek Dede (v. 1827)

Yenikapı Mevlevîhânesi müntesiplerinden ve mesnevîhân olan Hasan Leylek Dede, aynı zamanda XIX. yüzyılın en tanınmış Mevlevî hattat ve ressamlarındanıdır.

Hüsnuhattı Şeyh Yusuf Dede'den, resmi ise Beşiktaş Mevlevîhânesi muhiplerinden Musâ-hib Said Efendi (1776-1856)'den meşk etmiştir. "Leylek" sıfatını, uzun boylu olmasından veya bu hayvanın resimlerini çokça çizmesinden hareketle almış olduğu tahmin edilmektedir. Hatta bu nedenle Leylek Dede olarak da bilinir. Yenikapı Mevlevîhânesi'nde hücrenişîn olan Hasan Dede'nin

⁵ Uğur Derman, "Osmanlı Hat Kaynaklarındaki Konyalı Hattatlar", *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5 (Kış-2008), 7-16; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 176.

Resim 9 - Hasan Leylek Dede'nin herkes tarafından bilinen leylek şeklinde yazdığı sülüs yazı

eserleri arasında özellikle “leylek” formunda levhalar hilye-i şerîfeler bulunmaktadır.

Bunun yanısıra resimlerini de canlı renklerle suluboya olarak yapmıştır. Mezarı zaman içerisinde yeni şehir planları uygulamalarında kaybolmuş, fakat önceden görenler, kabirtaşında destekli bir sikkenin hakkedilmiş olduğunu naklederler. Günümüze 1794 tarihli bir hilye-i şerîfesi ile leylek şeklindeki;

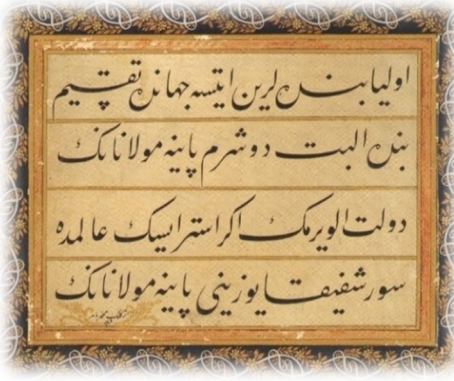
“Aşk-ı Mevlânâ ile hayretzedel/ Mevlevî Seyyid Hasan Leylek Dede,” yazısı ulaşmış olan Ha-

san Leylek Dede, 1827 yılında vefat etmiştir.⁶

7. Seyyid Mehmed Bâhir Efendi (1790-1865)

1790'da İstanbul'da doğduğu bilinmekle beraber, nesebi ve eğitime dâir hiçbir bilgi yoktur. Kazasker Yağlıkçızâde Abdülkadir Bey (1785-1846)'den ta'lik hattını meşk etmiştir. Yazıda Mehmed Es'ad Yesârî (v. 1798)'nin oluşturduğu Osmanlı Ekolünü değil eski tarzı benimsemiş eserlerini o vadide meydana getirmiştir. Mürekkep ve kâğıdın kalitesine önem verirdi. Hatta meşke gelen talebeleri sıra beklerken onlardan mürekkep şişesini çalkalamalarını istediği kaynaklarda belirtilmektedir.

⁶ Şehabettin Uzluk, *Mevlevilikte Resim, Resimde Mevleviler*, (Ankara: Türkiye İş Bankası, 1957); Ali Alparslan, “Türk Yazı Sanatı ve Mevlevilik”, *Türk Hattatları*, haz. Şevket Rado, 207.

*Resim 10 - Seyyid Mehmed Bâhir
Efendi'nin talik bir levhası*

Mevleviliğe intisap etmiştir. Yazıdaki kabiliyet ve kuvvetine binaen Enderun-ı Hümayun'a meşk hocası olarak tayin edilmiştir. Fatih, Molla Gürani semtinde, Molla Şeref Mahallesi'ndeki evinde perşembe günleri meraklılarına, pazartesi günleri ise Enderun-ı Hümayun'da talebelerine vefâtına kadar talik meşk ettirmiş pek çok talebe yetiştirmiştir. Bu durum onun yüksek derecede kudretli ve tanınan bir hattat olduğunu göstermektedir. Müzelerde ve özel koleksiyonlarda müte'addid kıt'a ve levhâsına tesâdüf edilen Seyyid Mehmed Bâhir Efendi 5 Ağustos 1865 tarihinde vefât etmiş ve Eyüp'de Kaşgârî Dergâhı haziresine defnedilmiştir.

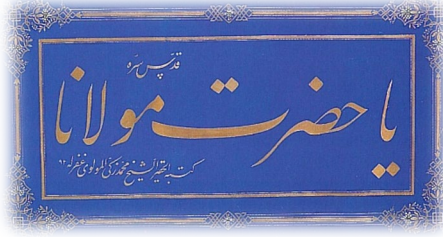
Kabrindeki kitâbe şöyledir: *Yâ Hazret-i Mevlanâ*

Şeyhü'l-hattatîn Enderûn-ı Hümayûn ta'lik hocası merhûm ve mağfûr el-muhtâc ilâ rahmet-i rabbihi'l-gafûr es-Seyyid Mehmed Bâhir Efendi'nin ve cemi'-i ehl-i imânın ervâhına Fâtihâ. 12 Ra. 1282.⁷

8. Hattat Zeki Dede (1821-1881)

1821'de Bursa'da doğdu. Bursa Kassam-ı Askeri Kalemi memurlarından Manisalı Mehmed Refik Efendi'nin oğludur. İlk öğreniminden sonra bir süre mahkeme katipliği ve Bab-ı Zemin camiinde imamlık yaptı. Bu arada Bursa Mevlevihanesi Şeyhi Mehmed De'de'ye intisap edip çilesini de çıkararak Mevlevi dedesi oldu.

⁷ İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, (İstanbul 1955), 634-638; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 210.

*Resim 11 - Zeki Dede'nin celî talik levhası
(Talip Mert)*

Bu ara hat sanatına da ilgi duyan Zeki Dede İranlı hattat Sahib-kalem-i Efşar (v. 1882-1893)'dan talik hattı meşkini tamamladıktan sonra, eser vermeye başladı. 1854 büyük Bursa depreminden sonra İstanbul'a göç ederek devrin ileri gelen ricaline -başta Mesnevi olmak üzere- birçok eser istinsah etti, *Mesnevi* okuttu. Bu arada fetva-haneye de talik yazı hocası oldu. Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa (1808-1876)'nın himayesi sayesinde Paşa'nın kütüphanesine memur oldu, Mesnevi derslerine burada devam etti. Aynı zamanda Paşa'nın kütüphanesi için birçok kitap istinsah etti. 1874'te Üsküdar Mevlevihanesi'ne şeyholarak tayin edildi. Zeki Dede'nin Eminönü Hidayet Câmî-i Şerifinde "kürsü şeyhliği" de yaptığı kaynaklarda belirtilmiştir.

1881'e kadar Üsküdar Mevlevihanesi şeyhliğinde yedi sene hizmette bulunan Zeki Dede 29 Aralık 1881'de vefat etti ve tekkenin haziresine defnolundu. Vefatına Mehmed Zeki Dede'nin hemşehrisi Seniḥ Efendi tarih düşürmüştür.⁸

Mehmed Zeki Dede'nin muhallefâtı muhtelif yerlerde bulunmuştur. Bu kayıtlar Zeki Dede'nin hattatlığı ve tasavvufî konumunun yanı sıra astronomiye meraklı, iyi bir saat imalatçısı olduğu aynı zamanda ciddi bir okçu olduğunu da ortaya çıkarmaktadır. Yine bu kayıtlardan Fatimetü'z-Zehra adında kendinden önce vefat eden bir kızı ve üç torunun varlığı da öğrenilmektedir. Bunun yanı sıra 57

⁸ *Bende-i sıdk-ıştimal Hazret-i Molla-yı Rum*

Merd-i rûşen-dil Burusevi Zekiy-yi Mevlevî, Şeyh birkaç sene bunda okuttu şevk ile, Yevm-i mahsusunda her hafta kitab-ı Mesnevi, İrcii 'emri gelince çaresizdir imtisal, çünkü olmaz kimseye ca-yi beka dünya evi, Mazhar-ı ihsan olur ahır emekdar-ı tarik, İrtihalinde zuhur etti rumûz-ima'nevi, Terk-i fani eyledi tarihini söyle Seniḥ, Tekke-i bakiye nakletti Zeki-i Mevlevî 1299.

kitap, camlı bir kitap dolabı, 2 adet yazma Mushaf-ı Şerif, 14 tane levha da muhallefatı arasındadır.

Her parmağında bir hüner taşıyan Zeki Dede, hattatlığının yanında şiirle de meşgul olmuştur. *Tezkire-i Fatîr*'de yayımlanmış bir gazeli vardır. Kendisinin istinsah ettiği bazı kitapların tıpkı basımı yapılmış olup bazı binaların kitabesi yanında mezar taşları da yazmıştır. Bilinen talebesi ve onun hat üslubunu aynen sürdüren Fetvahanî'de uzun yıllar müsevvîlik ve hattatlık eden Karınabadi Hasan Hüsni Efendi (ö. 1914)'dir.⁹

*Resim 12 - Zeki Dede'nin talik
Farsça şiir levhası (Talip Mert)*

⁹ Talip Mert, "Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Hattat Zeki Dede (1821-1881)" *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X - Ekim 2018 Bildiriler*, III, (İstanbul 2019), 87-92; İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 634-639; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 226.

9. Trabzonlu Hafız Mehmed Râsim Efendi (1842-1885)

1842’de Trabzon’da dünyaya geldi. Babası Mûsâ Paşa Cami’nin imâmı ve mütevellisi olan Hâfız Mirzâde Hasan Rüşdî Efendi (v. 1889-1990)’dır. Hemen hemen bütün ilimlerde babasının rahle-i tedrisinden geçmiştir, denilebilir. Önce hıfzını tamamlamış ardından da diğer ilimleri tahsil ederek hüsnühatta sülûs ve nesihî dahi babasından meşk ederek, on iki yaşında icâzetini almıştır. Yazdığı yazı ve levhalardaki yazısının yaşına göre ileri derecedeki güzelliği şehrin ileri gelenlerinin takdirini kazanmıştır. Daha sonra İstanbul’a giderek bir taraftan hemşehrisi Laz Hasan Efendi’nin Sultan Selîm Cami’ndeki dersine devam ettiği gibi diğer taraftan da Şehrî Şevket Efendi, Hâfız Gâlib ve Zerdecizâde gibi meşhur âlimlerden tasavvuf ilminde kendini geliştirmiş ve Mevlevîliğe intisab etmiştir. İstanbul’daki eğitimini tamamladıktan sonra Bayezid Cami’ne ders-i âm olmuştur. Hüsnühât ile uğraşını devam ettirdiğinden zamanın şeyhü’l-islâmı Hasan Fehmî Efendi’(v. 1881)nin delâletiyle, Bayezid Medresesi’nde kendisine bir oda tahsis edilerek orada meraklılarına yazı meşk ettirirdi.

Devrin en önde gelen ekol sahibi hattatlardan Ser-sikkeken Abdülfettâh Efendi (1815-1896) onun yazıdaki kabiliyet ve başarısını görünce Darphâne-i A’mire’ye tayin ettirdi. Hâfız Mehmed Râsim Efendi (1842-1885), burada tuğra çekmeği ve hâkkâklığı öğrendi. Ayrıca Abdülfettâh Efendi’nin mu’avinliğini de yürütürken, kısa zamanda terâkkî ile evvelâ sikke ressamı ve daha sonra ser-sikkeken mu’avini oldu. İlmî başarısı nedeniyle de 23 Haziran 1883 tarihinde musûla-i Süleymâniyye’ye terfi ’edildi. 1885 senesinde bir perşembe günü camide ders okuturken, emr-i Hak vaki olup genç yaşında vefat etmiştir. Mezar taşı olmayan Mehmet Rasim Efendi Merkez Efendi Kabristanı’na defnedilmiştir.¹⁰

¹⁰ İ. Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, (Ankara: Maarif Vekaleti, 1955), 294-298.

10. Hasan Sırrı Efendi (1823-1905)

İstanbul doğdu. Fizikî olarak karaca sakallı, esmer, orta boylu olduğu söylenen Hasan Sırrı Efendi'nin babası Süleymaniye müderrislerinden Mehmed Emin Efendi'dir. İlk ve orta öğrenimini Yeniköy ve Emirgân'da aldı. Bu arada hıfzını tamamladı. Yeniköy Raûfî Dergâhı şeyhi Tevfik Efendi'den yazı meşkederek icazetini aldıktan sonra mûsikî ile yakından ilgilendiğinden Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876)'den de feyz alarak hem musiki hem de hüsnühattını ilerletmiş, Sırrî imzasıyla çeşitli boyutlarda kırk sekiz adet hilye-i saâdet, çok sayıda sülüs-nesih kıta ve levha yazmıştır. 1894 yılında Mevlânâ'nın sanduka

Resim 23 - Hasan Sırrı Efendi'nin sülüs-nesih levhası (Abdurrahman Depeler)

örtüsününün yazılarını celi sülüs hattı ile yazmıştır. Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye Kalemi'nde kâtip halifesi, mümeyyiz ve başkâtip olarak uzun yıllar çalışmış, 1891'de Mahkeme-i Ticâret İcrâ Dairesi'nde icra memurluğu yaparken felç geçirmiştir. 25 Ekim 1905 tarihinde vefat ederek önce Rumelihisarı'ndaki aile kabristanına defnedilmiş ancak oğlu Mehmed Nuri (Urunay) tarafından 1910'da naaşı Yenikapı Mevlevîhânesi'ne nakledilmiştir. Devlet memuriyetinin yanı sıra Eskişehir Mevlevîhânesi şeyhi Hasan Dede (1830-1908)'ye, Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Osman Selâhaddin Dede (v. 1887)'ye intisap eden Hasan Sırrı Efendi dergâhlara devam ederek zâkirlik yapmıştır. Mûsikişinas olarak Hasan Sırrı, bestekârlığının yanı sıra sesinin güzelliği ve mûsiki hocalığı ile de tanınmıştır. Sırrî imzasıyla çeşitli boyutlarda kırk sekiz adet hilye-i saâdet, çok sayıda sülüs-nesih kıta ve levha yazmıştır.¹¹

¹¹ Nuri Özcan, "Hasan Sırrî Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/352. İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 370-371.

11. Mecdî (v. 1909'dan sonra)

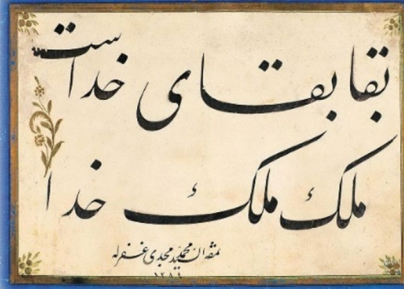
Seyyid Mehmed Mecdî Efendi'nin hayatı hakkında bir bilgi bulunmamakla beraber, 1861-1862 tarihli eserindeki imzalarından Mehmed Şefik Bey'in (1820-1880) talebesi olduğu anlaşılmaktadır.

Resim 14 - Mecdî Efendi'nin Mevlevî sikkesi şeklinde yazdığı celi sülûs levha (Abdurrahman Depeler)

Galata Mevlevîhânesi'nde talik yazıyla yazılmış levhaları bulunmaktadır. Bu levhalarındaki yazılar onun talik yazıdaki yetkinliğinin kanıtı olarak kabul edilmektedir. Ancak hocasının kim olduğu bilinmemektedir. Kendisi Mevlevî olup sülûs ve talik

levhalar ve nesih yazı ile bazı evrak ve dua kitapları yazmıştır. Eserlerine Galata Mevlevihanesi, Atatürk Kitaplığı, Kütahya, Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi'nde rastlanmaktadır. Vefat tarihi ve nerede medfun olduğu meçhuldür.¹²

Resim 15 - Mecdî Efendi'nin talik levhası (Abdurrahman Depeler)

¹² www.ketebe.org

12. Ahmet Vesim Paşa (1824-1910)

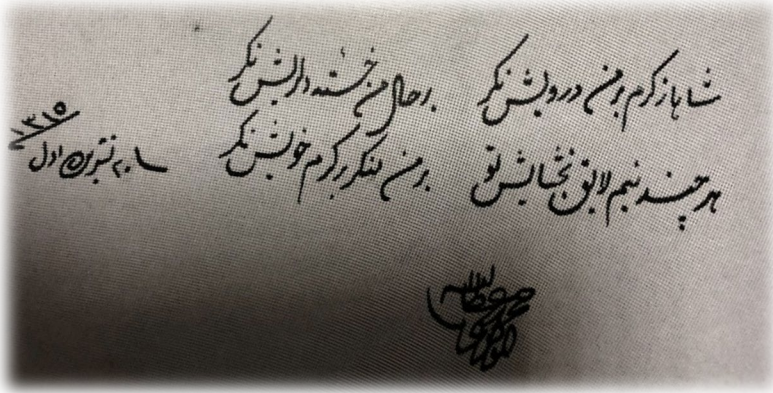
Mehmed Reşid Efendi'nin oğludur. İstanbul'da Yeniçeşme'de doğdu; ilköğretiminden sonra 1836 yılında girdiği Mekteb-i Bahriyye'yi başarı ile bitirdikten sonra 1841'de donanmaya katıldı. Osmanlı coğrafyasında denizlerdeki çeşitli görevlerini başarı ile yerine getirerek nişanlarla ödüllendirip terfi etti. Velihtlığı esnasında Sultan Abdülaziz (1830-1876)'e tahsis edilen Peyk-i Şevket vapurunun süvariliğine tayin edildi. 1859'da miralaylığa yükseltildi. Sultan Abdülaziz'in tahta çıkması üzerine onun yaveri oldu (1861). 1865 yılında vezir rütbesiyle kaptanıderyâlığa tayin edildi. Yüksek devlet kademelerinde çeşitli görevlerde bulundu. Bahriye Nezâreti'nin kurulmasından sonra Sultan II. Abdülhamid (1842-1918) tarafından Bahriye nâzırlığına getirildi. Bir müddet sonra bazı anlaşmazlıklar yüzünden görevinden alınarak evinde ikamete mecbur edildi. Bu süreçte müntesiblerinden olduğu Üsküdâr Mevlevîhânesi'nde çile çıkararak hilafet almıştır. Tok gözlü ve açık sözlü bir karaktere sahip olan Paşa, sanatsal yönden kabiliyetli olduğundan birçok sanat dalına merak sarmış ve her birisinde başarılı eserler vermiştir. Hüsnühât bu sanatların başında gelmektedir. Hüsnühattı kimden meşk ettiği bilinmemekle beraber onbeş yıl süren azil döneminde sekiz mushaf yazdığı bilinmektedir. Çeşitli müze ve koleksiyonlarda bulunan bu mushaflardan 1895 ve 1905 tarihli olan iki tanesi İstanbul Deniz Müzesi'ndedir. mushâf-ı şerîfleri, nesihte son derece kudretli olduğuna işaret etmektedir. Bu mushâfların tezhibleri de kendisine ait olup sanatsal açıdan ileri seviyededir. Hattatlığının yanı sıra tezhip, minyatür, resim, mûsiki ve ağaç oyma sanatı ile de meşgul olan Ahmed Vesim Paşa (1824-1910) devrindeki sanatkârlarla dostluklar kurmuştur. Bu hâl üzere iken 13 Eylül 1910 senesinde vefât etmiş ve mezkûr tekkeye defnedilmiştir. Mezarının eteğine oğlu Mustafa Lûtî Efendi tarafından ta'lik hat ile yazılmış kitâbenin metni şöyledir:

*Kudemây-ı vükelây-ı Devlet-i Âliyye'den şeyhü'l-vüzerâ kapudân-ı deryâ hulefây-ı Mevleviyye'den Hacı Ahmed Vesim Dede Paşa'nın kabridir. Velâdeti: 1240, Vefâtı: 1328.*¹³

¹³ Mustafa İsmet Uzun, "Ahmet Vesim Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/158-159.

13. Ataullah El-Mevlevî (1842-1910)

Galata Mevlevîhânesi şeyhi Seyyid Mehmed Kudretullah Dede Efendi (1871)'nin oğlu olup 1842'de aynı Mevlevîhâne'de doğdu. İbtidâî ve rüşdiye mektebini bitirdikten sonra Kasidecizâde Süleyman Sırrî Efendi (1855-1931)'nin Bayezid Cami'ndeki dersine devam ederek icâzet aldı. Ayrıca hususî muallimlerden istifâde ile Fransızca, Almancaya vakıftır. Felsefe ve ictimâî ilimlere dair birçok

Resim 16 - Ataullah Mevlevî'nin talik yazısı (İsmail Kara-Şemsettin Şeker)

eseri tetkik etti. Hendeseye meraklı, mûsikîde üstadıdır. Talik hattını, Sami Efendi (1834-1912) ve Kıbnsızâde İsmail Hakkı Efendi (XIX.yy)'den öğrenmiştir.

Babasının vefâtından sonra meşihâte tayin edilerek, kırk sene boyunca şeyhlik yaptı. Babası gibi kısa boylu, gâyet zayıf, kır sakallı idi. Mütevacı ve nâzik bir kişiliğe sahipti. İhtifâlcî Ziyâ Bey (v. 1930), yazdığı terceme-i hâlinde ondan “kanun ve ud çalmakda mehâret-i fevk-alâdesi var idi. Gençliğinde kanun çalarmış, mu'ahhâren terketmiş. Kendisiyle müşerref olduğum evânda yalnız ud çalardı. Yerde şiltede diz üstü oturur, hafif sesle konuşurdu.” diye bahsetmiştir. Yenikapı Mevlevîhânesi Şeyhi Celâleddin Dede (1849-1908) ise “Atâ Efendi'nin sohbeti kadar ruh-nevâz, şeyhâne bir sohbet tasavvur edemem” dermiş.

Son aylarını yatalak halde geçirdikten sonra 10 Eylül 1910 tarihinde vefât etti. Tophâne'de Kılıç Alî Paşa Cami'nde edâ edilen cenâze namazını müteakiben mevlevîhâne'de babasının yanına def-

nedilmiştir.¹⁴

Ataullah el Mevlevî'nin Türk Vakıf Hat Sanatları Müzesi'nde taltik hat ile yazdığı 1825-1826 tarihli eserinde:

"Aman" lafzı senin İsm-i Şerifinle müsavıdır. Anıñün âşıkım zikri "Aman"dır Ya Resulallah"

İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Hutût-ı Meşâhir Defteri'ne ta'likle Farisî bir kıt'a yazmıştır.¹⁵

14. Ömer Vasfî Efendi (1880-1928)

30 Nisan 1880 tarihinde İstanbul'un Tophane semtinde doğdu. Babası Hırka-i Şerif Camii hatibi Eyüp Sabri Efendi'dir. İlkokuldan sonra Tophane'de bulunan Feyziye Rüşdiyesi'nde hattat Çukurcuma Kadri Efendi (v. 1892-1903)'den aklâm-ı sitteyi meşke başladı. 1896'da idâdîyi bitirdi. 1898'de Sultan Ahmed Camii'nde Kazasker Mehmed Esad Efendi'nin cami derslerine devam ederek 1904'te icâzetnâme aldı. Bu arada Rifâî Aziz Efendi (1871-1934)'den nesta'lik ve sülüs, Kâmil Akdik (1861-1941)'den sülüs ve divanî yazılarını öğrendi. Sâmi Efendi (1834-1912)'den nesta'lik ve celîsini, sülüs celîsini tekrar meşkederek nesta'lik yazıdan 1907'de icâzet aldı.

Resim 17 - Ömer Vasfî Efendi'nin celî sülüs levhası (M. Uğur Derman)

¹⁴ İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 503-509.

¹⁵ İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmud Kemal'in Hutut-ı Meşahir Defteri*, haz. İsmail Kara-Şemsettin Şeker, (İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 2010), 112.

Resim 18 - Ömer Vasfi Efendi'nin celî sülüs kitabesi (M. Uğur Derman)

1899'da babasının vefatı üzerine Hırka-i Şerif Camii hatipliğine getirildi ve ölümüne kadar bu görevi sürdürdü. Mevlevî tarikatına mensup olan Ömer Vasfi Efendi çalıştığı Eytâm Şubesi'ndeki görevinden ayrıldıktan sonra çeşitli okullarda Kur'an, hat, tarih ve coğrafya dersleri verdi. Celî

sahasında Sâmi Efendi seviyesinde eserler ortaya koydu. Üsküdar'da Ayazma Camii'ndeki yazısı ile Kısıklı Camii ve çeşmesinin yazıları, Mekteb-i Nüvvâb'ın (halen İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nin bulunduğu bina) kitâbesi, Edirne'de Meriç nehri (Yeniköprü) başında Hacı Âdil Bey Çeşmesi'ndeki besmele ile dört tarafındaki sülüs kitâbeler, Eyüp'te Sultan Reşad Türbesi'nin kapısı üstüne konmuş müsennâ celî sülüs âyetle türbenin içinde paftalı kuşak yazısı günümüze ulaşan eserleri arasındadır. Ömer Vasfi Efendi 26 Kasım 1928'de vefat etti ve Eyüp'te Gümüşsuyu Kabristanı'na defnedildi¹⁶.

15. Hattat Sıdkî Dede (1824-1933)

1824 yılında Filibe'de doğdu. İlk tahsili ile medrese eğitimini memleketinde tamamladıktan sonra, gördüğü bir rüyanın tesiri ile, yirmibeş yaşında bir genç iken, herseyini geride bırakarak, İstanbul'a gelmiş ve Mevlevihaneye yerleşmiştir. Burada Kazasker Filibeli Büyük Halil Fevzi Efendi'den ders almaya başlamıştır.

Bu esnada, Hz. Mevlâna'ya olan aşırı muhabbetine binaen hocasından da izin alıp, önce Afyon Mevlevihanesi'ne gider. Orada kabul edilmeyince, Konya'ya devam eder. Dergâh 'da kendisine hücre gösterilmiş, evrad ve ezkara başlamasına müsaade edilmiştir.

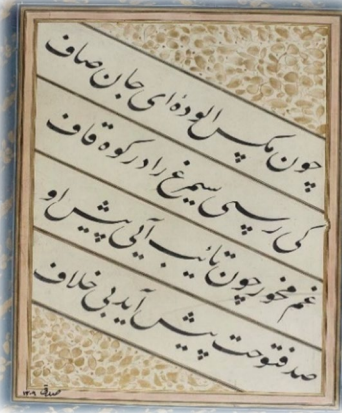
¹⁶ Ali Alpaslan, "Ömer Vasfi Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/83-84; İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 259-262; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 195.

Resim 19 - Sıdkı Dede'nin talik levhası
(Mevlana Müzesi)

Uzun yıllar böylece hizmetlerine devam eden Dede, ömrünün son yıllarında, Hediye Hanımla evlenir. Dergâhtaki ziyaret ve sohbetlerine, mescidindeki imametine, cuma günleri de hatiplik görevine devam eden Sıdkı Dede, bunların dışında evinden dışarıya pek fazla çıkmayarak günlük evrad ve ezkariyle, ibadet ve taatiyle ve bu arada ayrıca şiir, hüsnühat, aynacılık ve hakkaklık gibi bedii mevzularla meşgul olur. Talik yazıda mahirdir ve eserlerini bu yazı ile yazmıştır. Yazdığı levha ve kitabelerin bir kısmı günümüze

ulaşmıştır. Bunlardan üç tanesi Mevlâna Dergahı'ndadır. Nesih, sülüs ve bilhassa ta'lik yazısı mükemmeldir. Şairdir, güzel şiirleri vardır. Şiirlerinde "Sıdkı" mahlasını kullanır. Pek çok Konyalı meşhurun da hat hocası idi. Üçler Kabristanı'nda toprağa verildi.¹⁷

Resim 20 - Sıdkı Dede'nin talik levhası
(Mevlana Müzesi)

¹⁷ Hasan Özönder, "Mevlevilikte Hat ve Hattat Sıdkı Dede", II. Millî Mevlâna Kongresi 3-5 Mayıs 1986 Konya, Tebliğler, (Konya, Selçuk Üniversitesi, 1987), 129-150.

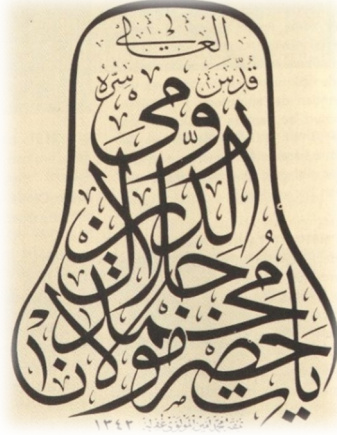
16. Mehmed Emin Yazıcı (1883-1945)

14 Mart 1883 tarihinde Tophane Defterdar mahallesinin doğdu. Babası Hırka-i Şerif Camii hatibi Hâfız Eyüp Sabri Efendi'dir. Evlerinin yakınında bulunan Sirkeci İbtidâî Mektebi'ndeki tahsilinden sonra ağabeyi Ömer Vasfi ile beraber aynı semtteki Fevziye Rüşdiyesi'ne devam ederken mektebin hüsn-i hat muallimi Çukurcumalı Kadri Efendi'den sülüs-nesih yazılarını öğrenmeye başladı. Lise tahsilini Vefa İdâdisi'nde tamamladı.

Kabiliyeti sayesinde sülüs-nesih ve celî sülüs yazılarını ilerletti. Ağabeyi ta'lik hattı

meşketmek üzere salı günleri Sâmi Efendi (1834-1912)'ye giderken kardeşini de beraberinde

götürürdü. Gençliğinde ney üfleyen ve Aziz Dede'nin dostlarından olan Sâmi Efendi'nin, genç neyzen Emin Efendi'ye yanında getirdiği neyini üfleterek zevkle dinlediğini ve "Bu oğlanda kudemâ tarzı var, işittikçe safalanıyorum" dediğini aynı meclislerde bulunan M. Necmeddin Okyay (1883-1976) nakletmektedir. Bu ziyaretlerde Mehmet Emin yazılarını Sâmi Efendi'ye gösterdiğinde o da bazı harf tariflerinde bulunurdu. Cami derslerinin yanı sıra Hukuk Mektebi'ne iki yıl devam edebilen Emin Efendi 1902'de memuriyet hayatına başladı. 1914'de Erkân-ı Harbiyye-i Umûmiyye Harita Dairesi hattatlığına tayin edildi. Buradaki askerî haritalarda zemini doldurmak için kullanılan uzun keşîdeli yazıları hazırlıyordu. O zamana kadar hat sanatına amatör zevkiyle bağlı kalan Mehmet Emin böylece hattatlığı kendisine meslek edindi. Sâmi Efendi yolunda celî sülüs yazan ağabeyinin eserlerini ince tashihten geçirerek bu yazıdaki maharetini de arttırdı. Meşketmediği halde bakmak suretiyle ta'lik hattını da ilerletti. 1 Ağustos 1931'de emekliye ayrılan Mehmet Emin Efendi bundan sonraki hayatını Tophane'deki evinde hat

Resim 21 - Neyzen Emin Dede'nin Mevlevî sikkesi şeklinde yazdığı celî sülüs levha

ve mûsiki meşguliyetiyle geçirdi.

Emin Efendi sanattaki yeri XIX. yüzyılın emsalsiz hattat, neyzen ve mûsikişinası Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876) ile eşdeğerdedir. Ancak yaşadığı yıllarda bu sanatlara karşı ilginin azalması onun Kazasker kadar çok eser vermesine imkân bırakmamıştır. Emin Efendi'nin hat sanatındaki en büyük mahareti yazı taklidindedir Kendisinin müzelerde ve hususi koleksiyonlarda sülüs-nesih kitalarına ve celî sülüsle levhalarına rastlanmaktadır. Taşa mahkûk yegâne celî sülüs kitâbesi Sultanhamam'daki 1. Vakıf Hanı önünde bulunan küçük çeşmenin üstündedir. Faik Sabri Bey (Duran) (1881-1943)'ın hazırlayıp Viyana'da basılan *Orta Atlas*'ın keşîdeli sülüs yazıları da Emin Efendi tarafından yazılmıştır.

1943 yılı Ağustos'unda sağ tarafına gelen felç yüzünden sanatlarını da icra edemez olmuştu. 3 Şubat 1945'te vefatının ertesi günü Eyüp'te Gümüşsuyu Kabristanı'nda ağabeyinin yanına defnedilmiştir.¹⁸

17. Mehmed Hulusi Yazgan (1868-1940)

Hocazâde Mehmet Hulûsi Efendi İstanbul Fatih'te doğdu. Babası Koçhisarlı Hâfız Mustafa Efendi'dir; bu sebeple eserlerinde bazan Hocazâde Mehmed Hulûsi imzasına rastlanır. Annesi Hayriye Hanım'dır.

Sultan Selim Mektebi'ndeki ilk öğreniminden sonra eğitimine babasıyla devam etti, onun vefatından sonra Fâtih dersiâmlarından İznikli Mustafa Efendi'nin derslerine katılarak öğrenimini tamamladı ve 1898'de ilmiye icâzetini aldı. Sülüs ve nesih yazılarını ilk okuldaki hocası Osman Nûri Efendi'den meşkederek 1883'te icâzet almıştı. Ardından Muhsinzâde Abdullah (1832-1899)'ın derslerine de katılarak yazısını geliştirdi. Esas itibarıyla nesta'lik yazıda daha kudretli ve dikkat çeken eserler meydana getirmiştir. Nesta'lik yazıyı önce Medresetü'l-kudât nesta'lik hattı hocası, Karinâbâdlı Hasan Hüsnü Efendi (1840-1914)'den öğrendi ve icâzet aldı. Yazısını geliştirmek için Çarşambalı Ârif Bey (v. 1892)'e devam ettiyse de

¹⁸ Uğur Derman, "Mehmed Emin Yazıcı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/357-358; İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 80-88; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 255-258.

meşklerini tamamlamadan hocası vefat edince onun vasiyeti üzerine Sâmi Efendi'nin talebesi oldu. 1897'de de nesta'lik icâzeti aldı. Hulusi Efendi'nin ta'lik meşkinde ve hurde ta'likte hem Türk hem Acem tarzında yalnız son devirde değil geçmiş asırlarda da benzerinin bulunmadığı söylenir.

1904 yılında başlayan hüsnühat muallimliği önce Fâtih Tabhâne Medresesi'nde daha sonraları ise Dârüşşafaka, Medresetü'l-kuzât ve Medresetü'l-hattâtîn'de devam etmiştir. 1921'de Sultan Selim Camii üçüncü müezzinliğine getirilmiş, ömrünün sonuna kadar bu görevini ifa etmiştir. Ayrıca evinde ve görev yaptığı camide meraklılarına nesta'lik dersi vererek pek çok talebe yetiştirdi. Mevlevî tarikatına intisap eden, aynı zamanda mesnevîhanlık yapan Hulûsi Efendi

Resim 22 - Hulûsi Efendi'nin celi talik levhası

hayatının son on yılını kısmî felçli olarak geçirmiş, 8 Ocak 1940 tarihinde vefat etmiştir. Edirnekapi Mezarlığı'nda olan kabri zaman içinde kaybolmuştur. Önde gelen talebeleri arasında Mustafa Halim Özyazıcı (1898-1964), Macit Ayrıl (1891-1961), Şeref Akdik (1899-1972), Kemal Batanay (1893-1981), Hamit Aytaç (1891-1982) ve Hüseyin Hüsnü (1849-1912) yer alır.

Mehmet Hulûsi'nin günümüzde sayısız hat levhası mevcuttur. Bunun yanısıra mimari yapılardaki yazıları içinde ilk Meclis binasının toplantı salonunda, "Hâkimiyet milletindir" levhası, Vakıf Gureba Hastahanesi girişinde "Olmağa devlet cihanda bir nefes sıhhat gibi" levhası, Sultan Ahmed Camii'nde "Keşefe'd-dücâ bi-cemâlih" levhası, Sultan Selim Camii'nde celi sülüs ve celi nesta'lik olmak üzere iki

levhası, Abdülhak Hâmid'in Sultan Selim Türbesi'nde bulunan "Türbe-i Selim-i Evveli Ziyâret" adlı manzumesinin nesta'lik hatla yazılmış levhası, Yenikapı Mevlevîhânesi celî ta'lik "Semâ Gazeli", Bakırköy'de bugün Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastahanesi olarak kullanılan kışlanın kitâbesi, en önemli eserlerinden sayılır. Ayrıca Kahire'de Menyel Sarayı'nda Prens Mehmed Ali'nin yaptırdığı mescidin duvarında çini üzerine yazılmış celî nesta'lik ezan metnini de burada zikretmek uygun olacaktır. Yurtiçi ve dışında müzelerde ve özel koleksiyonlarda çok fazla miktarda talik hilye-i şerifeleri ve levhaları da bulunmaktadır.¹⁹

18. Suud El-Mevlevî (Suud Yavsi Ebussuudoğlu) (1882-1948)

1882 yılında Beşiktaş, Kuruçeşme'de doğdu. Asıl adı Mehmed Suud'dur, fakat daha çok "Suûdülmevlevî" olarak tanınır.

Babası Şeyh Rızâ Saffet Bey, annesi Refia Rukiye Hanım'dır. Ünlü hattat Mehmed Şevket Vahdetî Efendi (1833-1871)'nin torunudur. Babasının annesi tarafından soyu Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi (v. 1574)'ye dayanır. Mehmed Suud orta öğrenimini Beşiktaş'ta Mekteb-i Hamîdî'de tamamladıktan sonra babası ve devrin ileri gelen hocalarından dersler alarak edebiyat bilgisini geliştirdi. Babasının geniş kültür ve sanat çevresinden faydalandı.

Resim 23 - Su'ud El-Mevlevî'nin celî sülûs levhası

¹⁹ Muhittin Serin, "Mehmed Hulûsî Yazgan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/356-357; İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 550-553; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 252.

Büyüklerinin teşvikiyle erken yaşlarda ilk şiir denemelerine başladı. Aynı yıllarda babasından meşkettiği sülüs, nesih yazıları tamamlayarak 1894'te icâzet alınca kendisine "Saffetî" mahlası verildi. Ardından hüsnühatta ilerlemek ve yazının inceliklerini öğrenmek amacıyla Beşiktaşlı Hacı Nûri (Korman) (1868-1951) ile yalı komşu-

Resim 24 - Su'ud El-Mevlevî'nin Mevlevî sikkesi şeklinde yazdığı celi sülüs levha

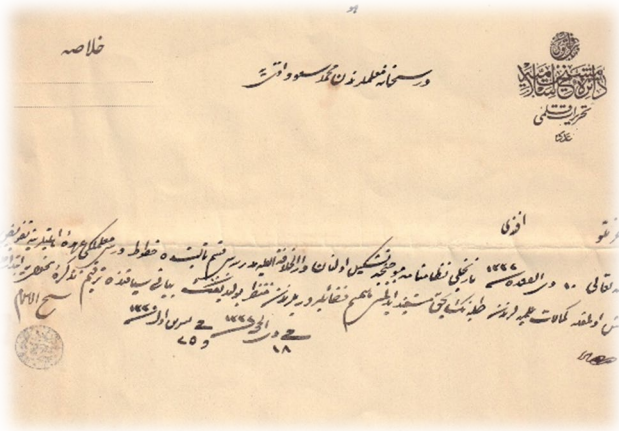
ları Reîsülhattatın Muhsinzâde Abdullah Hamdi Bey (1832-1899)'in derslerine devam etti ve 1899'da Dîvân-ı Hümâyûn Mühimme Kalemî'nde memuriyet hayatına başladı. Divanî yazıyı Hacı Kâmil (Akdik), divanî celîsini Sâmi Efendi, tuğra çekmeyi İsmail Hakkı (Altunbezer) (1873-1946)'den öğrendi. Sonuçta kendisine hattatlık diploması verildi. Buradaki görevinden sonra sırasıyla Meclis-i A'yân Tahriyat Kalemî, Âyan Encümen Kalemî, Meşihat Dairesi ve

Süleymaniye Medresesi'nde hüsnühât hocalığı yapmıştır.

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra sistem değişikliği olunca Bâbüâlî Yokuşu'nda bir yazıhane açarak sipariş üzerine yazı yazmaya devam etmiştir. Şapka inkılâbında bir yanlış anlaşılma nedeniyle yargılanması neticesinde suçlu bulunarak on yıl kürek cezasına mahkûm edildi. Ceza kanunu değişince mahkûmiyeti iki yıla indirildi.

Hapishane yıllarında hapishanenin müdüriyet dairesinde kalem işlerinde çalıştı ve mahkûmlara yazı dersi verdi. Suçsuz olduğu anlaşılınca da tahliye edildikten sonra 1930'da Fâtih Millet Kütüphanesi memurluğuna tayin edildi. Hayatının son dönemlerinde Merkez Efendi Camii imamlığı ile türbedarlık görevini sürdürdü. 1948 yılında vefat eden Suud Bey, Merkez Efendi Camii hazîresine defnedildi. Mezar taşı kitâbesi Mustafa Halim Özyazıcı tarafından celi sülüs hatla yazılmıştır.

Suud Bey sülüs, nesih, celi ve divanî yazılarda, özellikle celi sülüs kompozisyonlarda başarılı, kalemine hâkim, zamanın önde gelen hattatlarındandı. Özel koleksiyonlarda eserleri bulunmaktadır. Divan şiirinde bilgi ve yetenek sahibi olan Suud Bey, Tâhirülmelevî (1877-1951), Yenikapı Mevlevîhânesi şeyhi Abdülbâki Nâsır Dede (1765-1821), Muallim Nâci (1849-1893), Şeyh Elif Efendi (1850-1927), İbnülemin Mahmud Kemal İnal (1871-1957) ve Mehmed Âkif Ersoy (1873-1936) gibi devrin önemli şahsiyetlerinden etkilenmiştir. 1896'dan sonra Türkü, Musavver Terakkî, Mahfil, Beyânülhak gibi mecmualarda şiir ve makaleleri yayımlanmış, daha sonra şiirlerini farklı isimlerle kitap haline getirmiştir. Edebî eserleri arasında genç yaşta vefat eden eşi için terakibibend şeklinde 161 beyitten oluşan *mersiyesi* kendi hattıyla yazdığı *Sadâlarım: Numûne-i Dîvân, Gazeliyyât* adlı eserleri ve Şair Mustafa Zekâi (İstanbul 1941) adlı araştırma ve incelemeleri de bulunmaktadır²⁰.

Resim 25 - Su'ud El-Mevlevî'nin talik yazı hocasına tayinine ait yazı (İsmail Kara)

²⁰ Muhittin Serin, "Suud Yavsi Ebussuudoğlu", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/579-580; İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 374-377.

19. Necmeddin Okyay (1883-1976)

1883 yılında Üsküdar Toygartepe’de doğdu. Babası Abdünnebî Efendi, annesi Binnaz Hanım’dır. Mahalle mektebini bitirdikten sonra hıfzını ikmal etti. Ravza-i Terakkî Mektebi’nde hat muallimi Hasan Talat Bey (1858-1926)’den rik’a, divanî, celî divanî yazılarını bir seviyeye kadar meşketti.

Daha sonra Filibeli (Bakkal) Hacı Ârif Efendi (1830-1909)’nin

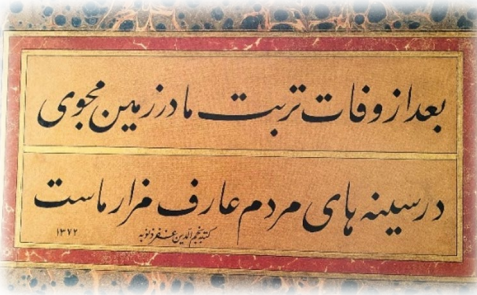
derslerine devam etti. İdâdî’de okurken yönetim, hocasına hat meşkine gitmesine müsaade etmeyince mektebi bıraktı. Sultantepe’deki Özbekler Tekkesi şeyhi Edhem Efendi (1829-1904)’den ebru yapmayı, kâğıt boyama ve âharlama usullerini öğrendi. Sâmi Efendi’den ta’lik hattını da meşkettikten sonra sülüs-nesih yazılarından icâzet aldı. Necmeddin Ok-

Resim 27 - Necmeddin Okyay'ın talik levhası

yay, hocası Sâmi Efendi’nin tavsiyesi üzerine daha ziyade

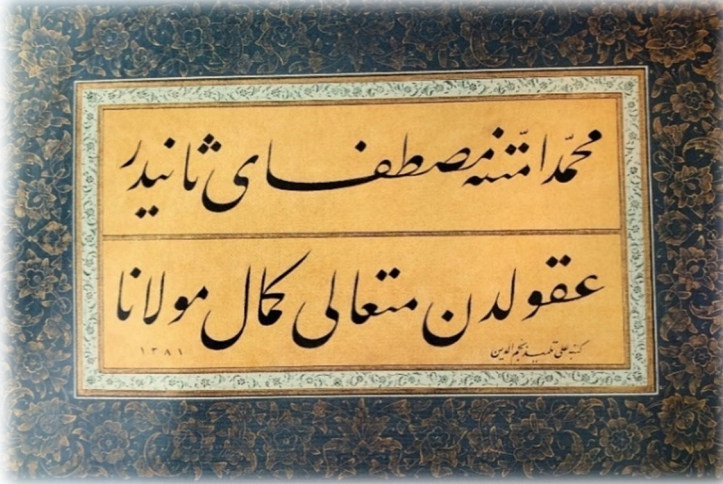
ta’lik hattına yönelmiş, eserlerini o yolda vermiştir. Sınırlı sayıda sülüs ve celî sülüs levhaları da vardır. Öğrenme merakı ve kabiliyetine binaen Konyalı müderris Mehmed Vehbi Efendi (1862-1949)’den is mürekkebi imalini, okçubaşı Seyfeddin Bey’den okçuluğu öğrendi.

Resim 26 - Necmeddin Okyay'ın talik levhası

Okçuluğa olan muhabbeti nedeniyle soyadı kanunu çıktığında Okyay soyadını aldı. Bir mücellit terekesinden eline geçen eski cilt kalıplarıyla mücellitliğe heves ederek bu sanatı öğrendi. Hatta 1930'ların sonlarında saray kütüphanesindeki tamire muhtaç el-yazmalarının ciltlerini onarmaya memur edildi. Babasının vefatından sonra Yeni Vâlîde Camii'nin imamlık ve hatiplik vazifelerini 1947 yılına kadar sürdürdü.

Medresetü'l-hattâtîn'de hocalığının yanında Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer'den tuğra çekmeyi öğrendi; Hacı Kâmil Efendi'den (Akdik) de sülüs hattını geliştirdi. Yine aynı yıllarda mekteplerde rik'a yazısı hocalığı yaptı. Medresetü'l-hattâtîn'in 1925'te Hattat Mektebi, 1929'da Şark Tezyînî Sanatlar Mektebi ismiyle devamında da öğretmenlik vazifesini sürdürdü. Bu mektebin 1936 'da Devlet Güzel Sanatlar Akademisi olması ve Türk Tezyînî Sanatları Şubesi olarak adlandırılmasıyla hocalık hizmetine burada da devam etti. Ocak 1948'de emekliye ayrıldıktan sonra sanat faaliyetlerini daha ziyade evinde öğrencileriyle çalışarak ve isteyenlere levhalar yazarak sürdürdü.

Resim 28 - Necmeddin Okyay'ın talik levhası

Çok yönlü becerilere sahip olmasından dolayı “*hezarfen*” lakabıyla anılmaktadır. Birçok meziyeti arasında imzasız hüsn-i hat eserlerinin kime ait olduğunu büyük bir isabetle tayin edebilmek, hadiseler karşısında ebcedle irticâlen tarih düşürmek de bulunmaktadır. 5 Ocak 1976 tarihinde vefat eden Okyay, Yeni Vâlîde Camii’nde kılınan cenaze namazından sonra Karacaahmet’teki aile kabristanına defnedildi. Ta’lik ve celî ta’lik eserlerine, bir kısmı kendi ebrularıyla bezenmiş olarak müze ve özel koleksiyonlarda rastlamak mümkündür. Elli altmış sene içinde oluşturduğu koleksiyonunun büyük bölümü 1960 yılında Topkapı Sarayı Müzesi’ne intikal etmiş, kalanları Türk ve İslâm Eserleri Müzesi ile Türkp petrol Vakfı’nda toplanmıştır. Okyay’ın hem celî ta’lik hem de Latin harfleriyle yazdığı tek bina kitâbesi Çemberlitaş’taki Piyer Loti’nin evi üzerindedir.²¹

20. Değirmencizade İbrahim (v. 1902)

Bursa’da Alacahırka Mahâllesi’nde değirmencilikle meşgul olan Mehmed Alî Ağa’nın oğlu olduğundan “Değirmencizâde” nâmı ile tanınır. Bursa Müftüsü Uşâklî İbrahim Efendi’den ulûm-ı diniyyeden icâzet almışsa da baba mesleğini devam ettirmiştir. Öte yandan Bursalı Alî Sulhî Bey’den irtifâ ve hey’et ilimlerini öğrenmiş ve Mahmud Celâleddin Paşa (1838-1899) ’nın vâlîliğinde rû’ûs alarak Şehâdet Cami muvakkitliğine tayin edilmiştir. H. 1320/M. 1902 senesinde Hac vazifesini ifa etmiş ve kutsal topraklardan dönüşünde, bir ahababının Üsküdar’daki evinde misâfir iken aniden vefât etmiştir. Karacaahmet Mezarlığı’nda, Seyyid Ahmed Deresi’ne doğru giden yol üzerinde defnedilmiştir.

Sülûs ve nesihî Bursa’nın ileri gelen hattatlarından olan Mehmed Sa’deddin Efendi (v. 1863-1874)’den, ta’liki ise Mehmed Zekî Dede Efendi’den meşketmiş olan Değirmencizâde İbrahim Hakkî Efendi, 1855 senesindeki depremde harab olan Ulucami’nin yazılarını yenilemekle görevlendirilen Şefîk Bey’den de istifâde etme şansı bulmuştu. Hüsnühattın yanı sıra kalemtraş, saat, rûbu ’tahtası, değirmen taşı imâlinde, mühür ve sâire hâkinde de mâhareti var idi.

²¹ Uğur Derman, “Necmeddin Okyay”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/343-345; İbnül Emin Mahmut Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 597-602; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, 265.

Değirmencizâde İbrahim Hakkî Efendi'nin, Hacc'a gitmeden önce Şeyh Hamdullah hattı ile bir mushâf-ı şerîf ve Delâ'ilü'l-hayrât ile Bursalı Fahrî oyması Pend-i Attâr ve pek çok kıymetli yazıların da bulunduğu koleksiyonu ile dürbün ve sekstant²² gibi kıymetli edevâtı Haraçcıoğlu Kütüphânesi'ne emâneten bırakmıştı.

Bursa Ulucami avlusundaki şadırvânın sülûs ve ta'lik yazılarını, Mihâliç civârında Acemler yolundaki dikilitaşın kitâbesini, Domanıç'teki Hayme Ana Türbesi ile Mevlevîhâne Kapısı'ndaki tamir kitâbelerini kaleme almıştır²³.

²² **Sekstant**, yerküre üzerinde bulunulan yerin enlemini belirlemek amacıyla, bir gök cismiyle ufuk düzlemi arasındaki açısal mesafeyi ölçmekte kullanılan optik seyir cihazı

²³ İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Hattatlar*, 555-558; Ali Alparslan, "Türk Yazı Sanatı ve Mevlevilik", 206-207.

Kaynakça

- Alparslan, Ali. “Ömer Vasfi Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/83/84. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Derman, Uğur. “Mehmed Emin Yazıcı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/357-358. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Derman, Uğur. “Necmeddin Okyay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/343-345. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Derman, Uğur. “Osmanlı Hat Kaynaklarındaki Konyalı Hattatlar”. *Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi*, 5/7-16. Konya, 2008.
- Derman, Uğur. “Derviş Abdî-i Mevlevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/190-191. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- İnal, İbnül Emin Mahmut Kemal. *Bir İnsan Bir Devir: İbnülemin Mahmut Kemal İnal'ın Hutûat-ı Meşâhir Defteri*, haz. Şeker, Şemsettin- Kara, İsmail. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, İstanbul, 2010.
- İnal, İbnül Emin Mahmut Kemal. *Son Hattatlar*. Ankara: Maarif Vekaleti, 1955.
- Mehmed Ziya. *Yenikapı Mevlevihanesi*. nşr. Yavuz Senemoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.
- Mert, Talip “Üsküdar Mevlevihanesi Şeyhi Hattat Zeki Dede (1821-1881)” *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu X - Ekim 2018 Bildiriler*, III/87-92. İstanbul, 2019.
- Özcan, Nuri. “Hasan Sırrî Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/352. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özönder, Hasan. “Mevlevilikte Hat ve Hattat Sıdkı Dede”, *II. Millî Mevlâna Kongresi 3-5 Mayıs 1986 Konya*, Tebliğler, 129-150. Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1987.
- Rado, Şevket. *Türk Hattatları*, İstanbul: Yayın-Matbaacılık Ticaret Limited Şirketi, t.y.
- Serin, Muhittin. “Enis Mevlevî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/241. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Serin, Muhittin. “Suud Yavsi Ebussuudoğlu”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 37/579-580. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Serin, Muhittin. “Mehmed Hulûsî Yazgan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/356-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Uzluk, Şahabettin, *Mevlevilikte Resim, Resimde Mevleviler*, Ankara: İş Bankası Yayınları, Ankara, 1957.
- Uzun, Mustafa İsmet “Ahmet Vesim Paşa”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 2/158-159. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.

